

תרבות ומצב קולטורי: קווייסוד להתפתחות התרבות העברית בתקופת העלייה השנייה

בין 'תרבות' ל'מצב התרבותי'

כשנת 1911 סקרה רחל ינאית בן-צבי בסידרת מאמרים אח דמותה של 'הקולטורה היהודית' כארץ-ישראל, ומצאה לפנייה תמונת-מצב מדכאת.¹ הנחת המוצא שלה היתה, שיצירה לאומית עצמאית יכולה להתפתח רק במסגרת של חברה בלתי-חלוקה מבחינה בלכלית, ועצמאית מבחינה מדינית; מסיבות אלה נעדרה היצירה העברית לדורותיה בגלות את התכונות של 'הדרגה ושלמות', שכן התנאים החיצוניים הגבילו את התפתחותה והטביעו עליה חותם זר. 'התרבות העברית בארצות הגולה כאלו חבושה בבית-האסורים, ואין היא יכולה להתפתח באופן חופשי'. יתדונה של ארץ-ישראל הוא בכך, שבה 'איך מעצורים להתפתחותה של תרבות זו או אחרת מצד האומה השלטת', וכן אין בנמצא 'תרכות ערבית', שכן בהקשר של האוכלוסיה הערבית מדובר ב'השכלה בלי עם ועם בלי השכלה'; מוסדות החינוך בחברה הערבית הם פרי יוזמה של גורמים אירופיים, ואין בנמצא תרכות ערבית-ארץ-ישראלית עצמאית ומקורית. אם כך הם פני הדברים, כי אז קיימים בארץ-ישראל כל התנאים המתאימים להתפתחותה של התרכות העברית, ועתידה תלוי אך ורק בכוחות הפנימיים של העם. התנאים המעכבים צמיחתה של תרכות לאומית עברית נעוצים, לרעה רחל ינאית בן-צבי, באופיה של החברה היהודית. היא מפוצלת לעדות בעלות מסורת תדכוחית שונה, ולא התגכשה בה תרכות אחת. מרכזי התרכות הקיימים הם שלושה: מוסדות החכרה המסורתית — התרר, תלמוד-התורה והישיבה; בתי-הספר של כ"ת ושל 'עזרה'; בית-הספר הלאומי החדש.

את דיוקנה של החברה המסורתית ציירה רחל ינאית בן-צבי בצבעים שחורים והציגה את מוסדותיה כמעצורים לקידומה הרוחני. על מוסדות כ"ת חרצה משפט קשה, כמי שמייצרים תלמיד 'צרפתי-לבנטיני'. חכרת 'עזרה' נזכרה לטובה כבעלת רמה תרבותית גבוהה יותר. המטפחת כארץ-ישראל מגמה דתית-לאומית ואף לאומית-עברית. 'עזרה', לדעתה, יכלה

1 רחל ינאית בן-צבי, 'לשאלח הקולטורה בא"י', האחדות, טו (שבט-אדר חרע"א), עמ' 2-15; טז, עמ' 2-6; יז, עמ' 14-18; יט, עמ' 11-15; כ-כא, עמ' 11-15; כג, עמ' 6-10; כד, עמ' 5-8.

של טקסטים עסקו בשאלת מהותה ותכניה האידיאיים ובקביעת הנודמות הרצויות שלה, כמו גם באופי של תדגום הנודמות הללו במערכות השונות של התרכות. אולם כאשר פנו הכותבים לתרכות כמציאות אמפירית, התחלף הסגנון בעל האופי האוטופי לסגנון פרגמטי הרבה יותר: לא דיון ב'קולטורא', אלא ב'מצב הקולטורי' או ב'מדרגה הקולטורית'.³ ענייני 'כמאמר הזה אכן איננו כתפיסת התרכות כפי שרווחה אצל חוגים שונים בני העלייה השנייה, אלא ב'מצב התרכות' בארץ-ישראל בתקופה זאת; כלומר, לא בדעינות על-אודות 'תרכות' ובאידאות ודגמים של תרכות, אלא כמצבם של מוסדות התרכות ובנודמות התרכותיות הפעילות.

תקופת העלייה השנייה והתפתחות התרכות העברית בארץ-ישראל

תקופת העלייה השנייה (1904-1914) איננה פרק-זמן מיוחד לעצמו כתולדות התפתחותה של התרכות העברית החדשה בארץ-ישראל.⁴ יותר משנת 1904 היתה 1903, שנת כינוסה (בקץ תרס"ג) של אספת המורים הראשונה בזכרון-יעקב, ציון-דרך בתחום זה. היה זה נסיון ראשון לתבנן מגזרים שונים של החינוך (ובאמצעותו את התרכות) במסגרת הכוללת של היישוב;⁵ אירועים אחרים ראויים לציון הם הקמת בית-הספר לאמנות 'כצאל' בירושלים ב-1906, וייסודן של הגימנסיה 'הרצליה' בתל-אביב ב-1909 ושל הגימנסיה בירושלים שנה לאחר-מכן. שנת 1914 מציינת סיום תקופה בהתפתחות התרכות העברית לא כגלל הפסקת העלייה, אלא כגלל ההשפעות מרחיקות הלכת שהיו למלחמת-העולם הראשונה על הרכבו הסוציו-תרכותי של היישוב וירידת משקלו של 'היישוב הישן', וכן הירידה במשקלם של מוסדות-חינוך לא-לאומיים שפעלו בארץ בתקופה הקודמת (בי"ח ו'עזרה').⁶ מלחמת השפות, שיזמו המורים והאינטליגנציה העירונית וחוגי הפועלים שהצטרפו אליהם,⁷ מהווה סיכום סמלי של התקופה מבחינת ההיסטוריה של גיבוש תודעת העליונות והדומיננטיות של העכרת.

3. בלוח השאלות. למושבות שהוכן על-ידי משלחת 'פועלי-ציון' ב-1920, בסעיף על-אודות 'המצב התרכותי', מופיעות השאלות: איזה שפות שוררות כן האיכרים; כמה מהאיכרים מדברים עברית; 'המדברים בני האיכרים הגדולים עברית; כמה מבני האיכרים מתחנכים בכתי-הספר הבינוניים בערים; המוסדות הציבוריים של המושבה ומצבם; איזה אגורות תרכותיות ואגורות עוד וסיוע ישנן בקרב האיכרים; כמה ספרים בספרייה, ובאיזה לשון; כמה קוראים לספרייה; כמה עיתונים מתקבלים במושבה ובאיזה לשונות. ח' גולן (עורך), משלחת פועלי-ציון בארץ-ישראל 1920, כ: הרו"ח המלא, תל-אביב 1989, עמ' 159-160.

4. י. שביט, 'מעמדה של התרכות בתהליך יצירתה של חברה לאומית בארץ-ישראל: עמדות יסוד ומושגי יסוד', זהר שביט (עורכת), בנייתה של התרכות העברית ביישוב היהודי בארץ-ישראל (תולדות היישוב, ה) [כרפוס].

5. דאה: רחל אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א: 1854-1914, ירושלים חשמ"ו, עמ' 206-398 [להלן: אלבוים-דרור, החינוך].

6. אלבוים-דרור, החינוך, ב, עמ' 15-120.

7. מ' רינות, 'התנועה בארץ-ישראל, 1882-1918', י' קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: התקופה העות'מאנית, א, ירושלים 1989, עמ' 692-709.

להיות גודם רב ערך כ'תרכותו' של היישוב, אילמלא 'השפה הגרמנית והצביעות הדתית שלה'. בית-הספר הלאומי נראה לה כגודם היחיד העומד במרכז התחייה הלאומית, אך במגבלות חמורות, בהעדר חינוך לעבודה תקלאית וטכנית. ב'ה"ס הלאומי החדש אינו תופס ערין לא על פי תוכנו ולא על פי מדת התפשטותו וחדירתו בין ההמון העברי — את המקום הראוי לו'. מכאן, שרק בית ספר לאומי-עממי הולם את ההתפתחות ההיסטורית של היהדות הארץ-ישראלית.

רחל ינאית הגדירה 'מצב קולטורי של עם' כמורכב מכלל המפעלים הקולטוריים של החברה שנתמסדו (בתי-ספר, יצירות ספרות, מוסר-ציבור וכדומה), ו'החיים הקולטוריים השוטפים, המרוץ של חיי-החברה, הצבוריות של המוני העם, הכרתם העצמית ובגרותם המדינית, שאיפתם למטרות נעלות, לשכלול המשטר החברתי וכדומה'. כל התחומים או הגילויים האלה קשורים ותלויים זה בזה. אם תמונת המצב הקולטורי מורכבת מ'מפעלי תרכות', בי אז, לכאורה, החיים הקולטוריים בארץ-ישראל עשירים ומגוונים: יש בה עיתונות, מפלגות פוליטיות, ספריות, כתי-עם וקלובים, שכולם נוצרו על-ידי 'היישוב החדש'. אבל מבחינת החיים התרכותיים השוטפים המצב מדרוך, שכן אין קשר אורגני בין המוסדות לבין 'החיים'. יש נתק בין רוב היישוב לבין שני היסודות התרכותיים והמתרכותים שבו: הפועלים והאינטליגנציה. זאת האחרונה איננה ממלאת את התפקיד המוטל עליה, ולחלק מחכריה השקפת עולם 'דיאקציונית'. כיוון שכך, מוטלת על כתפי ציבור הפועלים המשימה ההיסטורית לכונן ולעצב את 'החיים התרכותיים' על-ידי השתתפות ומעורבות פעילה, וכפועל-ייצא מהחברה החדשה שהוא מקים בארץ-ישראל, כיוון שציבור הפועלים יוצר חברה חדשה העונה על הדרישות המוקדמות של עצמאות ואי-תלות, רק הוא יכול לפתח תרכות עברית מקורית ולהפיצה.

רחל ינאית ראתה אפוא קשר בלתי-נמנע בין המבנה והאופי החברתי-בלבלי של היישוב לבין אופיה של התרכות העברית, איכותה ורמתה. ככך ניסחה את ההשקפה שרווחה בקרב תנועת הפועלים, השקפה הבנויה על החיבור בין אינטליגנציה תרכותית לאומית אקטיבית (אוונגארדית) לציבור עממי; בין הררכה מלמעלה על-ידי העילית של האינטליגנציה הפועלית לבין הנטיות, המאוויים והצרכים של הציבור העממי של הפועלים, שהוא גם 'עממי-לאומי', אך גם חותר להשיג 'דמה תרכותית והשכלתית גבוהה'. במלים אחרות, השינוי החברתי שהביאו עמם הפועלים, הוא התנאי והכוח המניע לשינוי תרכותי.

רחל ינאית ראתה אפוא בעלייה השנייה נקודת-מפנה בתולדות 'הקולטורא העברית' בארץ-ישראל, משום שנוסף בה כוח אוונגארדי-יזמי, שאיננו מתכוון ליצור 'תרכות משנה' סגורה לעצמה, אלא להטביע את חותמו על כלל החברה. מכאן, שצריך לבחון את תפקידן התרכותי של מפלגות הפועלים לא רק כמסגרת המצומצמת של 'החברה הפועלית המאורגנת', אלא גם על-פי התוחם שהטביעו על כלל היישוב.

ינאית בן-צכי ראתה כ'תרכות' מכלול בעל אופי אחדותי המייצג ומגלם אידיאה של תרכות. זאת היחה התפיסה הרווחת של 'תרכות', תפיסה שיש לה מסורת ארוכה ומופנמת.² 'התרכות העברית החדשה' הצטיירה כמיוזג הרמוני של לאומיות, השכלה ומודרניות. שפע

2. ראה: E.H. Gombrich, *In Search of Cultural History*, Oxford 1969.

האידיאולוגיה, האוטופיה והפרוגרמה של התרבות בתקופת העלייה השנייה

האידיאל של יצירת תרבות עברית היה מורכב מאוטופיה ומפרוגרמה. האוטופיה שרטטה דגם של תרבות עברית אידיאלית כוללת ותיארה את תכניה הרצויים. הפרוגרמה פירטה את מערכת המוסדות שצריך להקים ואת טווח הפעילות התרבותית הנחוצה. השימוש במושג 'תרבות' כמובנו האידיאליסטי, כהוויית-חיים כוללת היונקת מאידיאה מרכזית אחת ומשקפת אותה, היה כשלעצמו המקור וכוח הרחף של התשיכה האוטופית. במושג 'תרבות עברית' או 'תרבות יהודית חדשה' התכוונו הדוברים לדגם כולל וכולי של 'חיים יהודיים חדשים', הן מבחינת התוכן הרוחני הן מבחינת דפוסי הקיום והתרבות החומרית; חיים שיהיו חלופה כוללת ולגיטימית למה שפונה על ידם — על-פי רוב בשלילה — 'היהדות הישנה', על תוקיה, תפיסת עולמה, מנהגיה ואורח חייה. 'תרבות עברית' נועדה להיות בעת ובעונה אחת חלופה מלאה ל'יהדות הישנה', ביטוי של המודרניות של החיים היהודיים בלבוש לאומי, וביטוי של 'האופי הלאומי' ושל המציאות הארץ-ישראלית. באופן כזה אכן נתפסה האידיאולוגיה של התרבות החדשה על-ידי יריביה: כנסיון מסוכן ליצור ולהכשיר יהדות שונה, בעלת סמכות שונה ותוכן שונה לגמרי מזו 'הישנה', ועל-כן יצאו למאבק אידיאלי חריף נגדה ונגד ביטוייה השונים. שומרי החומות של 'היהדות הישנה' הבינו היטב, כי לא מדובר ביצירה של מערכת תרבותית נלווה או נייטרלית כצדה של המערכת המסורתית הדומיננטית, או במודרניזציה ('תיקונים') של המערכת התרבותית הישנה, אלא בנסיון מכוון, הצובד תנופה, להקים ליהדות המסורתית חלופה שלמה וכוללת. ולא רק שומרי המצוות ראו ב'תרבות העברית' סכנה; גם האידיאולוגים של תרבות היידיש דאו בה ביטוי לריאקציה ולחוסר דיאליזם, מגמה מלאכותית של קומץ אנשי-עט וסופרים, המבקשים לכרוא תרבות יש מאין, מנותקת מן החברה היהודית 'העממית האורגנית' במזרח-אירופה. האידיאולוגים של התחייה העברית, לעומת זאת, האמינו כי דק, בארץ-ישראל תוכל להתפתח תרבות יהודית אותנטית, שכן דק בה תוכל החברה לקבוע באופן ריבוני את המנגנונים של התרבות ואת תכניה. בארץ-ישראל, במסגרתה של חברה לאומית-אוטונומית, לא תהיה התרבות העברית תרבות חלקית וסתגלנית, אלא תרבות שתוכל לפתח את כוחות היצירה האימנטיים ללא הפרעה ועל-פי כישוריה ומסורותיה. 'תרבות' הובנה כסיכום של נכסי הרוח של היהדות, אבל לא הכול סברו, כמו אחד העם, שסכום נכסים קולטורי כזה קיים, ובוודאי שלא במלואו. כשמדברים על קולטורה גרמנית, צרפתית או אנגלית, ואפילו רוסית, כתב ברנר, ידוע על מה מדובר, ואילו ליהודים אין 'קולטורה לאומית'.⁸ קולטורה לאומית צריך ליצור, ואפשר ליצור, אבל זהו תהליך מתמשך.

כאן, אכן, נעוצה היתה הדילמה העמוקה של האידיאולוגיה של 'התרבות העברית': צריך היה ליצור אותה בתהליך יזום ומתוכנן, לקבוע את תוכנה ואת הנורמות המחייבות שלה, תוך פרק-זמן קצר ובעת ובעונה אחת עם יצירת החברה הלאומית, כדי למנוע את התפתחותה והתגבשותה באופן סטיכי ולא מבוקר. הפולמוס הפנימי המרכזי בקרב האידיאולוגים של

בתוך פרק-זמן זה תרומתה הייחודית של הקבוצה המוגדרת כ'העלייה השנייה החלוצית' לא באה לידי ביטוי בהקמת מוסדות-תרבות וכפעילות התרבותית, אלא בהרכב האנושי שלה, באידיאולוגיה שלה, בנכסים הסמליים שיצרה ושהורשה לכאים אחריה, ובמפעלים שונים בתחום ההתיישבות והארגון החברתי והפוליטי. העלייה השנייה החלוצית גיבשה בארץ טיפוס יהודי אנושי חדש וצורות חברתיות חדשות, בעלות השקפת עולם מהפכנית.⁸ עיקר ההתפתחות של מוסדות התרבות והפעילות התרבותית התרחש בריכוזים העירוניים. סוכניה העיקריים היו חוגים שונים מקרב האינטליגנציה העירונית: מורים, סופרים, עורכים וזמיי תרבות. לפי מפקד הסתדרות העובדים הכללית משנת 1922, מנו העולים, שהיוו את הגרעין לתנועת הפועלים הארץ-ישראלית המאורגנת, שעלו ארצה בין השנים 1904-1914 כאלפיים נפש.⁹ זה מתוך קרוב ל-45 אלף העולים לארץ בתקופת העלייה השנייה, ומתוך 88 אלף היהודים שחיו בארץ בסוף התקופה. במפלגות הפועלים היו מאורגנים כ-600 פועלים. היתה זאת חברה צעירה, ללא משפחות וללא ילדים, שלא הוטרדה בשאלה שהעסיקה הדבה את חבדת המושבות ואת התכרה העירונית, שאלת החינוך. הארעיות בחיי ציבור הפועלים הפריעה לגיבוש מוסדות-תרבות קבועים. לעומת זאת, האידיאולוגיה של אספקה עצמית של 'התרבות', כיצירה ספונטנית ייחודית השואבת מההוויה החדשה ('תרבות העבודה') וצריכה לגלם אותה, והעובדה שהרבה מהעולים היו בעלי השכלה חלקית וצמאי 'תרבות', והתגבשות 'מעמד הפועלים' כתרבות-משנה — הניעו פעילות תרבותית, כמו הקמת מועדונים, ספריות, הרצאת עיתונים וכתבי-עת וכד' בשביל ציבור הפועלים. מה שהעניק לקבוצה זאת מעמד גמנוני ביישוב היו הדיוקן העצמי שעיצבה לעצמה, האופי המהפכני שלה ומודעותה העצמית ל'ראשוניותה' ולתפקידה ההיסטורי, ובעיקר לתוצריה החברתיים והפוליטיים (מפלגות הפועלים וראשיתה של ההתיישבות העובדת). העלייה השנייה החלוצית ביקשה ליישם בארץ-ישראל את האידיאולוגיה של התרבות העברית, כפי שעוצבה בתקופת התחייה, בשילוב עם יסודות חברתיים-תרבותיים מהפכניים. בחלק הראשון של הפרוגרמה שלה היתה שותפה להשקפתה של האינטליגנציה הלאומית, ובוודאי של האינטליגנציה הלאומית הרדיקלית, שתחיית התרבות העברית היתה העיקר המרכזי בהשקפת עולמה ובפעילותה. את התפקיד המרכזי של 'סוכני תרבות' מילאו בתקופה הנדונה קבוצות שונות מקרב האינטליגנציה העירונית. גם ציבור צרכני התרבות לא הודבק מהאינטליגנציה הפועלית לכדה, אלא מציבור קודאי העברית, שבחלקו התחנך על ברכי העברית כבד בתי-הספר הארץ-ישראליים.

8 ש' אלמג, 'העלייה השנייה בעיניה ובעינינו', לאומיות, ציונות, אנטישמיות: מסות ומחקרים, ירושלים 1992, עמ' 183-207.

9 י' גורני, 'השינויים במבנה החברתי והפוליטי של העלייה השנייה בשנים 1904-1940', הציונות, א (1970), עמ' 207-246.

10 י"ח ברנר, בחיים ובספרות, ב, תל-אביב 1966, עמ' 66.

מלבדות והפיצו והשרישו אותם בקרב החברה הלאומית שכה פעלו. קבוצת האינטליגנציה של העלייה השנייה הושפעה מתפיסות התרכות של אחר העם, ברדיצ'בסקי וברנר, הן כפרשנים של המושג והן כמתווכים בינה לבין תפיסות התרכות שרווחו בעולם האינטלקטואלי האירופי ב'מערב' וב'מזרח' (שחלקה הכיר אותן, כמוכן, גם מכילי ראשון). היא אימצה את תפיסת התרכות בהתפתחות ספונטנית לאורך הדורות, אך לא יכלה לאמץ את עמדתו הספקנית של ברנר בכל הנוגע ליכולתה של קבוצת עילית ליצור תרכות, לקבוע את הנורמות שלה, להפיצה ולהשליטה. ובוודאי שלא יכלה לקבל את תפיסתו המינימליסטית לגבי יכולתה לעצב 'קוסמוס תרבותי שלם' בתוך זמן קצר. השקפה כזאת עמדה בניגוד לתודעתה העצמית, תוצר של רדיקליזם חברתי-תרבותי ושל 'המהפכה העברית', ועור יותר — כניגוד לאמונתה כי היא והציבור אותו היא מייצגת ומכוונת הם מחולליה של מהפכה כזאת. המימר האוטופי כתפיסת עולמה של האינטליגנציה של העלייה השנייה נבע מאמונתה, שיש ביכולתה ליצור תרכות לאומית עממית שתהיה המצע לתרכות לאומית מודרנית, אשר תקיף את כל תחומי ההווה ותספק את כל צורכי התרכות של החברה היהודית החדשה.

התפיסה של התפתחות ספונטנית במסגרת 'האינטימית-האורגנית' החדשה נוסחה על-ידי דוברים כמו א"ד גורדון, צבי שץ ואחרים. לגבי דירם של אלה מסגרת ההווה התרכותית תהיה התא האינטימי-האורגני החדש, המספק לעצמו את כל תרכותו והופך ליחידה ראשונית:

המשפחה נהרסת וגוססת הדת, אך ערכי החיים הנצתיים בעינם יעמדו ורק את צורתם יחליפו — כי הצורך בסביבה משפחתית עמוק. הוא ואורגני והיחס הרליגינזי לחיים ולטבע עוד יגביר בנו ויקום לתחיה בשוכנו לאדמה ולטבע, כי הוא המשיח האמתי שלנו, אשר יצילנו מחולין החיים. אנחנו משפחה חדשה על יסוד רליגיה חדשה אשר יקים העם העובד בארצו, על יסוד קרבת-הנפש ולא רק קרבת-הדם תקום המשפחה לתחיה — ובצורת קבוצות-עבודה קטנות ותנועות.¹³

לעומת זאת, כיטא אליעזר וילקנסקי את הגישה המקסימאליסטית בקובעו, כי ציבור הפועלים אינו הומוגני, ועל-כן אינו יכול להתפתח ולהתגבש כ'משפחה' או כ'חברותא' (Gemeinschaft). תרכות לאומית פרוגרסיבית אינה יצירה ספונטנית 'מלמטה' של התא החברתי הקטן או הזעיר הכמו-משפחתי. על-כן יש צורך ב'ארגון התרכות' באופן מוסדי:

מקום בראש צריך לתפוס המוסד לתרכות, זאת צריכה להיות גולת הכותרת של קהלת-העובדים העברית. הדוד הצעיר אשר גודל 'על ברכי התחיה' — נבוב הוא, לאסוננו, חסר עצמיות ואין לו כל שאיפות אידיאליות. ואם כזה הוא הדרד הראשון של התחיה, בני הבילויים, דור זה, שנתחנך על ההתלהבות ועל ההתפעלות הציוניות, מה תהיה צורתו הרוחנית של הדור השני והשלישי. האם ברצינות חושבים, כי האוניברסיטה העברית תפתח את השאלה הזאת? האם לא ברור, כי באטמוספירה כזו לא תוכל האוניברסיטה דק להרכות קריטיסטים ולא יתור? ... כל תרכות קתדרלית לא תוסיף ולא כלום על תרכותנו הלאומית, כל זמן שלא תהיה לה יניקה ישרה משרשי האומה ... קהלת העובדים הזאת בכת הרחיפה הפנימית ליצור חיים

התרכות העברית התנהל בעיקרו של דבר סביב תוכנה של התרכות וזיקתה אל המסורת הדתית, ולא סביב הגדרת הלגיטימיות שלה או הגדרת תחומיה. כיוון ש'תרכות' נתפסה לא רק כסך-הכול של היצירה התרכותית, אלא כ'סך-הכול' הטבוע בחותם ספציפי של 'מהות נפשית', משום ש'תרכות' נתפסה גם כמכלול הנורמות המחייבות את הציבור והמכוונות את חייו ובצופן של התנהגות הקובע את המותר והאסור — היה צורך להשיב על השאלה, מהו הגלעין, המקור והיסוד המכוון של הנורמות הללו; ויותר מזה, מניין מקור סמכותם של נורמות אלה? כיצד ניתן להשליט אותן על הציבור הרחב? מהי הזיקה בינו לבין המסורת היהודית הדתית? כיוון ש'תרכות' אין קודקס חוקים ותקנות המכוונים ומפקחים על ההתנהגות החברתית, צריך היה להפיץ ולהפנים את ערכי התרכות החדשה באמצעות הספרות היפה, המינן, האיריאולוגיה ותהליכי תיכרות, ולהפוך אותה ל'מוכן-מאליו'. בהגדרות מופשטות-אידיאליסטיות כמו 'רוח העם', 'המוסר היהודי', או 'האידיאה של היהדות', לא היה די. צריך היה לקבוע מהי 'ספרות יהודית', מהי 'אמנות יהודית' ומה הם כללי ההתנהגות שקובע 'המוסר היהודי', והאם יש 'ציוויליזציה חומרית' הטבועה בחותם 'עברי' או 'ארץ-ישראלי'? וכן צריך היה להכריע מי יקבע את אופי התכנים של היצירה התרכותית-האמנותית כמציאות החברתית-התרכותית הדינאמית והמורכבת? הקונגרסים הציוניים יכלו, בקושי רב, לדחוק את 'שאלת הקולטורא', זו 'השאלה הארוכה', אל מחוץ לאולם הדיונים והפרוגרמה, ברי להימנע מפילוג.¹¹ אבל התנועה הציונית היתה תנועה לאומית-עממית, ועל-כן לא יכלה להימנע מוויכוח על הרמות והתוכן שצריכה ללבוש החברה הלאומית. כיישוב היהודי בארץ-ישראל לא אפשר היה להימנע מהכרעות, שכן תהליך ההתיישבות היה מלווה באופן בלתי-נמנע בהכרעות גם בתחום התרכות.

האיריאולוגיה של התרכות-העברית ניצבה בפני בעיות עקרוניות קשות לא רק בשאלת היחס בין 'תרכות' לבין 'הדת'. מנקודת מבטה חסרו 'היהודים החדשים' את שני היסודות העושים 'תרכות': את התרכות העממית הספונטנית וה'אורגנית' של 'העם', זאת הנתפסת כ'משות אורגנית מלאה, בעלת עומק מטפיסי מחד גיסא, ואת 'התרכות הלאומית' ה'גבוהה' הקאנונית (זאת התרכות ההופכת 'עם' ל'אומה') מאידך גיסא. ברנר גרס, כי תרכות נוצרת כמשך הדורות על-ידי עבורת יצירה ארוכה של העם והאינטליגנציה, ועל-כן אין טעם לדבר על 'אורגניזציה לקולטורה', אלא יש צורך במאמץ בלתי-פוסק ליצור אותה, ולא לצפות לכך שתיווצר יש מאין בקפיצת דרך. בדברים אלה הושפע ברנר מהתפיסה הרומנטית פופוליסטית של התרכות, אך לא פחות מכך ביטא עמדה 'ריאליסטית' החוששת מפני רטוריקה מנותקת מן המציאות והאפשרויות המוגבלות. ברנר התעלם מהעובדה ההיסטורית, שתרכות לאומיות מודרנית אכן היו במידה רבה יצירה 'מלאכותית' של יחידים וקבוצות, ש'המציאו' לשון לאומית, עבר לאומי, ספרות לאומית ומסורות תרכותיות

11 ראה: גאולה רפאל, 'שאלת הקולטורה בקונגרסים הראשונים', אגיטה שפירא (עורכת), הזרם הרתי-כציונות: סוגיות בחולדת הציונות והישוב, תל-אביב 1983, עמ' 39-54. וראה גם א' לון, 'מקבילים נפגשים': רח ולאומיות בתנועה הציונית כמזרח-אירופה בראשיתה — 1882-1904, תל-אביב 1985, עמ' M. Rinott, 'Religion and Education: The Cultural Question and the Zionist Movement, 1891-1913', *Studies in Zionism*, V, 1 (1984), pp. 1-17

12 זוגר (לעיל, הערה 10), עמ' 66.

13 צ' שץ, 'על הקבוצה', על גבול הרממה: כתבים, תל-אביב תרפ"ט, עמ' 87-98.

חדשים — תביא אתה את תרבותה, תיצר הכמה העממית, אשר מעליה ישמע קול כריא וחדש של אדם עובד ועומד ברגליו, קול תופשי, כדרך אשר כשמים, המביא את כשורת הגאולה אתו... כאן יונת היסוד לכית-הספר החדש, כאן יצמחו יחסי מינים טבעיים ויתפתחו יחסי-משפתה נקיים; יפתחו ויפוצו כארץ בתי-הכנסיות של הפועלים, אשר שמה יתאספו אחרי יום עבודתם, בכדי להפגש עם חברים, בכדי לרונן על עניני הקהילה, בכדי להשלים את ידיעותיהם על-ידי קריאה ולמוד. כסכיכה זו תקלט האוניברסיטה העממית והתיאטרון העממי, אשר יעסיקו את ההכרה ויעדונו את הרגש — וכאן, כסכיכה זו, יצמח ויחג הגדול — חג החיים והעבודה.

סכיכת עבודה זו תכרא ותחיה את כל הסכיכה העברית בארץ: אור של חיים חדשים יפרץ מתוכה ויקרא את ההמונים לבוא אל מחיצתה, לעבוד אתה יחד, הקהלה גדולת ופרץ כמספר המוניה — ואז תבקע המחיצה — וקהלת העובדים בארץ תהיה — האומה הישראלית.¹⁴

'תרבות איננה גנים תלויים באויר', היא 'מחוכרת לארץ ולקרקע' גם על-ידי התעשייה והמלאכה. נכסי תרבות הזמן הם פסיקה ולא מתפיסיה, סוציאולוגיה ולא תיאולוגיה...¹⁵ במלים אחרות, 'ארגון' אינו פוגע באותנטיות של התרבות, ואין תרבות כלי כסיס כלכלי דאוי ובמנותק מטיבה של החברה היוצרת את התרבות והצורכת אותה.

מפלגות הפועלים היו מודעות היטב, בעיקר בסוף התקופה ואחרי המלחמה, לצורך להבטיח רמת-חיים תרבותית לפועלים העירוניים ולשוב בכלל. תפיסה זאת באה לידי ביטוי במקום המרכזי שנתנו אז מפלגות הפועלים לקולטורה בתוכניותיהן ובפרוגרמות שלהן. כך, למשל, מפלגת 'פועלי-ציון בארץ-ישראל' קבעה בפרוגרמה שלה, בין השאר, כי בין הפעולות שעל המפלגה לנקוט יש צורך בהתעניינות ב'חינוך אומנותי (פרופסיונאלי) ובעבודה תרבותית, כמו נשפים, קריאות, כתי-ספר, קלובים לפועלים וכדומה, וכן בהוצאה לאור של 'ספרות לפועלים בעברית ובשאר השפות המדוברות כפי עמנו', ו'בהשכלת-חול בכתי-הספר בלשונות עם ועם'.¹⁶ בהצעות 'אחרות העבודה' לאספה המייסדת ב-1919 דובר, כחלק מהתכנית של 'השלטון העצמי', על 'חונך הילדים והשכלה עממית, טפוח השפה והתרבות הלאומית, משפט עברי... מכוני מרע לאומיים' וכדומה, במשולב עם תביעות בתחום הכלכלי והסוציאלי.¹⁷ והפועל הצעיר ראה כאחת ממשיותיהן של מפלגות הפועלים את ה'דאגה להרמת מצבם הכלכלי והתרבותי של יהודי ארץ-ישראל'.¹⁸

אנשי העלייה השנייה החלוצית והאינטליגנציה הלאומית היו אפוא בעיני עצמם נושאים, יוצרים ומגלמים של התרבות העברית החדשה בארץ-ישראל. הם ראו את עצמם כרוך הראשון והמגשים של התרבות העברית, באוונגארד המהפכני שלה וכמגלמים כאישיותם הקיבוצית והפרטית — כזהותם, כאורה חייהם, כיצירה החברתית והתרבותית שהקימו ומיסדו. הם ראו את עצמם כ'אופוזיציה' תרבותית בארץ-ישראל, הן לחברת ה'יישוב הישן'

¹⁴ י' טבנקין, 'המקורות', חכס, העלייה השנייה, עמ' 23-30.

14 נ' ברודצקי, 'קהילת עובדים', האדמה, ז (תר"ף), עמ' 33-34.
 15 א' ציוני (א' וילקנסקי), 'הגנים התלויים', אחרות העבודה, א (1930), עמ' 29-43.
 16 י' סלוצקי (עורך), פועלי-ציון בארץ-ישראל 1905-1919: תעודות, רעיונות ופרוגרמות, תל-אביב 1978, עמ' 34 (מהחלטות הוועידה השישית, יפו, י"ד-ט"ו בניסן תר"ע).
 17 'דרישות' אחרות העבודה" לאספה המייסדת, קונטרס, ו (תמוז תרע"ט), עמ' 5.
 18 צ' סוכוליבסקי, 'דאשית' הפועל הצעיר', ברכה חכס (עזרכת), ספר העלייה השנייה, תל-אביב תש"ז, עמ' 612-635 [להלן: חכס, העלייה השנייה].

ישראלית הסכימו שיצירתה של תרבות עברית היא מטרה מרכזית וחיונית של הלאומיות העברית המתגשמת בארץ-ישראל, וכי יצירתה של זאת כרוכה בהבנה חדשה של העבר הלאומי ושל העתיד הלאומי התרבותי לא התגלעו חילוקי-דעות ככל הנוגע למעמדה של הלשון העברית, למרכזיותם של הספרות היפה והמחקר ההיסטורי, בדבר הצורך והלגיטימיות של ההשכלה הכללית והחינוך כרוח מודרנית. גם אורח החיים החופשי היה משותף לרוב היישוב החדש, כמו גם היותו צרכן של תרבות מערבית לסוגיה (ה'חדש' מתאפיין בכך, שבארץ-ישראל התפתחה והתעצבה למן 1882 תרבות כוללת של יהודים, שהיתה תרבות נבדלת, ומהרבה בחינות אוטונומית, כלפי סביבתה התרבותית הקדומה (התרבות הערבית-מוסלמית), ורחוקה גיאוגרפית ממרכזי התרבות הקודמים שלה באירופה. החברה היהודית בארץ-ישראל מצאה את עצמה בפני הצורך להקים ולכונן 'תרבות' מן היסוד, על כל חלקיה ורבריה, כפרי של פעילות יזומה ומתוכננת חשוב להרגיש את ההיבט הזה, שכן תפיסת התרבות של הרכה מן העולים והצרכים התרבותיים שלהם חייבו אותם לפעול ליצירת רכיבי-תרבות שונים ברזמנית. חברת המושבות הראשונות, למשל, הצטרחה מייד עם ייסודה להקים מוסדות חינוך ותרבות שונים, שלא נמצאו להם בסביבה הקרובה, גם לא זו היהודית. הצורך להקים מוסדות חינוך ותרבות העמס על המתיישבים מעמסה כספית בברכה שלא יכלו לעמוד בה, שכן כל מושבה בפני עצמה נאלצה להיות 'תא התיישבותי-תרבותי' עצמאי, שהיו לו ציפיות ל'רמת חיים תרבותית' נאותה. בניגוד למצב בארצות המוצא

בשנים האחרונות כורסם ועומעם המיתוס הזה מכיוונים שונים. מפרספקטיבה היסטורית ביקורתית נראה כאילו בני העלייה השנייה החלוצית עצמם, ויוצרי המיתוס שלה בשנים שלאחר-מכן, העמיסו מטען-יתר על שבמי הקבוצה הזאת; מטען-יתר של ציפיות אנושיות ותרבותיות, שכבר בשעתו, בתקופת העלייה השנייה עצמה, היה כבר מלשאתו; ציפיות שהעיקן ולחצו על לא מעטים מבני העלייה הזאת, יצרו בתוכם מתח אנושי עצום, שהסתיים לא אחת באכזבה, במפח-נפש ואפילו ב'כריתה-מן-המציאות' על-ידי ידיה מן הארץ או התאבדות. הדיוקן הקולקטיבי של העלייה השנייה כמו 'התפורר' הדיוקנות של בורדים רבים ושונים זה מזה. מאחורי הדיוקן העצמי והמיתוסי של ה'נפילים' וה'חדש' נחשפה 'מציאות' אפורה, מכירה לעתים תכופות בחולשותיה וכתהום הרובצת בין המימד האיריאולוגי האוטופי-אסקטולוגי שלה לבין המציאות האנושית והחברתית. העלייה השנייה כמודל של הוויה אנושית ותרומתה ליצירתה ולעיצובה של התרבות העברית החדשה נכחנו מחדש; וכחינה-מחדש זו העניקה לה מימד 'אנושי יותר', ממילא גם 'מינימליסטי' יותר מבפי שקבע המיתוס. גם 'החדש' עצמו הוצג כפחות 'טוטלי' ו'שלם' ו'חדש' מכפי שביקש המיתוס לעצב ולשמר את דמותו בזכרון ההיסטורי הקיבוצי-הדיוקן-הקיבוצי, כפי שעוצב באיריאולוגיה וכספרות, תואר בעת ובעונה אחת כדיוקן שניסה לכפות את עצמו על הכלל, וכמי שרחוק מלשרטט את דיוקנו של הכלל כפי שאכן היה. ביקורת זאת יותר ממה שעסקה בהוויה התרבותית לרבריה, התמקרה במתח שבין הדימוי העצמי או הדימויים העצמיים בני הזמן, לבין דימויים חרשים שעוצבו על-ידי ספרות זכרונות שהתפרסמה מאוחר יותר.

כרנר עם חברי מערכת 'האחדות', ירושלים תר"ע (1910); מימין לשמאל עומדים: ראובני, זרובבל; יושבים: בן-צבי, בן-גוריון, כרנר

ביקורת כזאת, המתמקדת בדמויות אינדיווידואליות ובדימויים, והרואה בספרות היפה או בספרות הזכרונות והוידוי את הביטוי המרכזי של הוויית העלייה השנייה, ומקוד מרכזי לשיחזור דמותה ועולמה הפנימי האינטימי, הינה נקודת-מבט מצמצמת, המשכשת את התמונה ההיסטורית. היא דנה בדיוקנו האונתולוגי ה'יראלי' של האדם העברי החדש, ובכך מתעלמת מצבינה וממהותה של 'התרבות העברית החדשה' במכלול חרש וממוסר, א-פרסונאלי, של הוויה תרבותית לאומית-טריטוריאלית. בחינה של העלייה השנייה כפסיפס של יחידים בעלי אישיות אינדיווידואלית הנלחצים על-ידי תכיעות איריאולוגיות ונורמות חברתיות, ולא כקבוצה לכידה, מתעלמת מכך, ש'תרבות' עניינה בהאחרה ובא-פרסונאלי; במשותף לקבוצה לעומת קבוצות אחרות באותו זמן ומקום, או בזמנים אחרים ובמקומות אחרים ביתם לקבוצות אחרות. מנקודת-מוצא כזאת — למרות הגיוון המאפיין את העלייה השנייה, גיוון שכתוצאה ממנו אפשר לטעון על דרך הפרדוקס שהיתה בעצם פסיפס של מאות יחידים שונים זה מזה ולא קולקטיב בעל תכונות לבידות — אכן היתה העלייה השנייה, ובתוכה 'העלייה השנייה העובדת', קבוצה אנושית בעלת תכונות משותפות ומייתדות, אשר יצרה תרבות יהודית חדשה בעלת תכונות משותפות.

בין הקבוצות השונות שהרכיבו את העליות התברתית-תרבותית של העלייה השנייה התגלעו חילוקי-דעות בעניינים שונים, ואף נוצר קיטוב איריאולוגי. אך היתה הסכמה כללית ככל הנוגע למטרות היסוד של תנועת התחייה העברית, וההסכמה הזו יצרה שותפות חזקה יותר מאשר חילוקי-דעות עקרוניים לגבי הגדרת חוכנה של התרבות העברית. ההסכמה הכללית היתה פועל-יוצא מכך, שכל האינטליגנציה הלאומית וחלק גדול מן הציבוריות הארץ-

התרבות העברית (כל פריט תרבותי חדש זכה לקבלת פנים נלהבת, שהרגישה את תרומתו לתרבות העברית ואת היותו חלק ממנה. כל פריט תרבותי, 'מסורתי' או 'מודרני', שנחשב, מסיבה זו או אחרת, כדאי להימנות כרכיב של המערכת התרבות העברית, זכה לכינוי ולשם תואר 'עברי' או 'ארץ-ישראלי'.

התפתחותה של המערכת התרבותית התרחשה בשני מישורים: האחד, המערכת התרבותית-תרבותית הכוללת. כיוון שכל חלקי היישוב החדש' חלקו ערכים תרבותיים משותפים, הם היו שותפים ביצירת המערכת התרבותית החדשה ובצדיקתה. המישור השני היה תרבותיות המשנה, שהתפתחו בדפוסים גפרודים, לעתים תוך גילוי של עוינות זו כלפי זו, ועל-פי תפיסה שונה של 'תרבות'. האפשרויות והאילווצים של חברת האיכרים כמושבה היו שונים מאלה של קבוצת פועלים או של התיישבות פועלים שיתופית, ואלה היו שונים מאלו של התכרה העירונית.

דיון בתולדותיה ובהתפתחותה של התרבות העברית ושל 'מצב התרבות' בארץ-ישראל במסגרת השנים הנדונה עניינו בחמישה נושאים:

- (א) יצירת מערכת סמלים וערכים חדשים, המבטאת את האידיאה של התרבות העברית.
- (ב) יצירת 'התוצרת התרבותית' (כתיבת ספרים, העלאת מחזות וכדומה).
- (ג) יצירת מערכת המוסדות התרבותיים, האמורה ליצור את התרבות' ולספק 'רמת חיים תרבותית נאותה'.
- (ד) טיפוח 'תרבות מולדת'.
- (ה) האצת תהליכי המודרניזציה של התרבות' והעמקתם, הן על-ידי אימוץ טכנולוגיות מודרניות הן על-ידי אימוץ אורח-חיים 'מערבי' (או 'חלוצי').

מודרניזציה ולאומיות

הלאומיות היהודית הטריטוריאלית, גם בנוסחה הסוציאליסטית, היתה ספוגה יסורות רומנטיות ופופוליסטיות, אך המימד האידיאלי הרומנטי לא התלונה בהשקפה ריאקציונית ופופוליסטית של 'חזרה לטבע' ובפרימיטיביזם חוץ דתיית המודרניות. אמנם היו קולות שביטאו קריאה של 'חזרה לטבע' ברוח אנטי-מודרנית, אבל אלה היו קולות בודדים בעלי השפעה מעטה. בעיקרו של רבר, התנגדות ל'מודרניות' היתה פרי ההתנגדות לערכיו של העולם 'הבורגני-הקדנטי' יותר מאשר התנגדות למודרניות בשל עצמה. עולי העלייה העובדת הונחו על-ידי איריאולוגיה מרכסיסטית-סוציאליסטית, שהטיפה למודרניזציה של התכרה על-ידי תיעוש וטכנולוגיה, ולא התנגדו למודרניות. חתירה למודרניות של המשק, למשל, היתה סעיף מרכזי בכל פרוגרמה של מפלגת 'פועלי-ציון' בארץ-ישראל בין 1905 ל-1919.

רעיון החזייה הלאומית היה כוח מרכזי מאחורי תהליכי המודרניזציה, שכן הגורמים היזמים והמובילים בציונות וביישוב ראו קשר בל-ינתק בין 'מודרניזציה' מצד אחד ו'לאומיות' מצד אחר. לפי-זה, הגשמתן של המטרות הלאומיות לא תיתכן בלי שימוש בכלים מודרניים וכלי יצירתה של חברה בעלת אופי מודרני. בעוד הוגי דעות כמו אחר העם או

או כארצות הגירה, לא יכלו המתיישבים היהודים, ולא יכלה החברה היהודית החדשה בכללותה, להיות תלויה במוסדות התרבות של החברה הסובבת, והם נתבעו לספק לעצמם את רוב 'מוצרי התרבות' שנוקקו להם.

ה'תדוש' בתרבות היהודית החדשה בארץ-ישראל איננו מתאפיין אפוא דווקא על-ידי דכיכי החידוש שהיו בו, אלא בעצם העובדה, שהוא היה מכלול ראשוני מסוגו של מסגרות תרבות ושל פעילות תרבותית. לכך יש להוסיף את העובדה, כי תודעת החידוש והחדשנות אכן השפיעה על תהליך ההקמה והעיצוב של המוסדות והתרבות. 'האקולוגיה התרבותית' החסרה העמידה קשיים רבים, שכן מילוי החסר היה כרוך במשאבים חומריים, אבל המצב של 'נחשלות תרבותית', שאפיין את ארץ-ישראל כפרובינציה עות'מאנית בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה העשרים, יצד מלכתחילה מרחב של אפשרויות ובעיקר אי-תלות והעדר לחץ של אקולטורציה בתרבות הסובבת. (המתיישבים החדשים לא יכלו לדאות עצמם תלויים בתרבותה של החברה הערבית המקומית או בתרבותם של העות'מאנים השליטים) מוסדות תרבות אירופיים שיכלו לשמש כמרכזי השפעה ותלות, היו בעלי השפעה מצומצמת, להרציא מוסדות החינוך של ביי"ח ושל 'עזרה' והמעורבות של הכרוך באופי התרבותי של המושבות. יחסי החליפין המוגבלים עם הסכיכה התרבותית הקדומה. איפשרו ליומים התרבותיים להתחיל להתחלה, ולייבא לארץ-ישראל אותן 'סתודות-תרבות' שנדאו להם מתאימות ורצויות: פפר בכתיבים מתקופת העלייה הראשונה נמצא כיתוים חריפים של תחרשת-חוסר בתוצאה מהניתוק ממוקדי התרבות באירופה; אך התנתקות זו והריחוק הפיסי מאירופה העניקו, כאמור, אפשרויות בחירה, וכמידה רבה גם חופש בחירה, שהוכח על-ידי האידיאולוגיה התרבותית, האוריינטציה התרבותית, ועל-ידי דגמי-תרבות נבחרים ו'אוטופיה של תרבות'.²⁰

מצב זה של חסר והעדר-תלות מצד אחד, ושל רמת ציפיות תרבותית גבוהה מצד אחר, של מידה רבה של הומוגניות תרבותית בצד פיצול סוציולוגי ואיריאולוגי, הוליד את השאיפה, גם את האפשרות, ליצור ברוזמנית וכתוך זמן קצר ביותר הרבה מרכיבי ומרכיבי התרבות, הדרושים ליצירת מערכת תרבותית שלמה, אינטגרטיבית ו'מקורית'. השאיפה ליצור מערכת כזאת היתה קיימת ופעילה כבר בתקופת העלייה הראשונה, והיא הועצמה בתקופת העלייה השנייה. לראשונה בהיסטוריה היהודית נוצרה מערכת תרבותית יהודית שלמה, שכל חלקיה ופריטיה היו קשורים זה בזה, וכולם יתר מעוצבים באותה 'רוח' ומגלמים ומהווים את 'התרבות' במלואה. כל פריט תרבותי נשפט על-פי מידת התאמתו או אי-התאמתו למערכת התרבותית החדשה ולתפקיר שלו. בתוכה, כיוון שאתה ממטרותיה של תנועת החחייה הלאומית היתה יצירתה של 'תרבות יהודית חדשה' או של 'תרבות עברית' (כיוון שתדבות זאת נתפסה כמעניקה לחברה היהודית הן את הלגיטימציה ההיסטורית והקיומית שלה, הן את צביונה ואת מהותה, הניחו חוגים שונים ביישוב, ובעיקר, כאמור, האינטליגנציה היישובית החדשה, את הדגש על המימד התרבותי ועל היצירה התרבותית של החברה החדשה) מכאן גם נובעת תשומת הלב הרבה שהעניקו גורמים רבים ביישוב החדש' ומתוצה לו לריוקנה של

20 ראה: י. פרנקל, 'יתרון הנחשלות', נבואה ופוליטיקה: סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה, 1862-1917 (תרגום ע' כרמל), תל-אביב, 1989, עמ' 413-503.

מעמדן של הלשון העברית והספרות בעברית

בסוף תקופת העלייה השנייה מסרו 34,000 יהודים בארץ-ישראל שהם דוברי עברית כשפה יחידה או עיקרית — כ־40 אחוז מכלל היישוב היהודי בארץ. מפקד האוכלוסין שערך המשרד הארץ-ישראלי בשנים 1916-1918, מלמד על ריבוי הלשונות והשימוש בהן, אך מגלה גם כי ביישוב החדש ציינו שלושה רבעים מבני שכבת הגיל הצעירה שעברית היא שפתם העיקרית.²² ברור, כי רבים שהצהירו על ידיעת עברית הוסיפו להשתמש גם בלשונות אחרות, בניסיונות שונות, וקשה לדעת מה היתה רמת השליטה שלהם בעברית, אם בשפת קריאה או בשפת דיבור. יש עדויות רבות על הקושי להשתמש בעברית בגלל חסרון מלים או אי-ידיעתן, ועל כך שהמצב הלשוני היה דיגלוסי, כלומר מצב של שימוש בשתי לשונות על-ידי אותם אנשים. העברית היתה בעיקר שפת הדור השני בארץ, כעוד בני הדור הראשון דיכרו בעיקר יידיש. מצב זה נמשך גם בתקופת העלייה השלישית, שגם בה תואר לעתים מצב העברית כמחפיר.²³

השתלטותה של העברית בשפת תקשורת ובשפת התרבות בתקופת העלייה הראשונה היתה תהליך הדרגתי, שלא הושלם גם בסוף התקופה, אף לא בתקופת העלייה השנייה. אולם אנשי העלייה השנייה המשיכו את הקו האידיאולוגי המרכזי של התקופה הקודמת וראו בעברית שפת תרבות לאומית, אף שוויכוח עקרוני קצר התנהל בעניין.²⁴ העברית נתפסה לא רק כבעלת תפקיד פונקציונלי של מקשרת בין העדות השונות, אלא גם כשפה נורמטיבית בעלת מעמד סמלי, הצדיקה ויכולה לתפקד ככל תחומי החיים. שימוש בשפה אחרת בפומבי נחשב לסטייה מהנורמה התרבותית-לאומית המחייבת, ולכן הדכו בעלי העדויות לציין אותה ככתביהם ובצורותיהם. בתקופת העלייה השנייה נמשך תהליך יצירתה של 'סביבה תרבותית עברית', שאיפשרה להשתמש בעברית ככל תחומי החיים. הציריאולוגיה הלאומית תבצעה להעניק לעברית בלעדיות וטוטליות, וראתה בנאמנות, אף בקנאות, בלעדיות זאת ערך לאומי ראשון במעלה. העברית נתפסה כביטוי המרכזי של התרבות העברית: התחייה הלאומית והלכידות-הלאומית היו מוחנות בדומיננטיות של שפה לאומית תקנית. האינטליגנציה הפועלית אימצה את תפיסת השפה של תנועת התחייה העברית ותחרה לטוטליות של השפה כביטוי העולם הפנימי של התכונה הלאומית. עברית בשפת בית-הספר העממי תוארה כמעשה כריאה, שכן צריך היה ל'כרוא מחדש' את 'הצפרים, החיות, הרמשים, הפרפרים, העצים והפרחים' על-ידי מתן שמות עבריים. השיבוך של לועזית (ובעיקר של הערבית) בשפה נתפס כפגם חמור, המעוות את 'העולם הפנימי' ומשבש את הקשר אל 'העולם שמסביב'.

לכך מן השפות של ארצות המוצא איימו על בלעדיותה של העברית גם הצדפתית

כדי צ'בסקי לא נתנו דעתם על הזיקה העמוקה בין המבנה החברתי-כלכלי והתרבות החומרית לבין התרבות הרוחנית, הנה אידיאולוגים ואנשי-עט מתוך תנועת הפועלים (אך גם מחוצה לה, כמו ארתור רופין) הבליתו עוכדה זו. ביטוי כולט וקיצוני לגישה כזו יימצא בראשית שנות העשרים בתפיסתו של דוד בן גוריון את אופיה של 'חברת העובדים' בתרבות פועלים מאורגנת.²¹

'תרבות העובדים' נתפסה כתרבות 'עממית' בשני מובנים: הן בכך שהיא תלק מתנועת פועלים דחכה וביטוי שלה, והן כמובן של תרבות הצומחת מתוך הקבוצה החברתית, ולא מיוזמת אליה. אבל עממיות זאת לא היתה פרימיטיביסטית ומנותקת מנכסי התרבות האנושית, אלא תרבות בעלת רמה איכותית, ואפילו אליטיסטית; ניגודה של התרבות העממית ההמונית (כלומר ה'נמוכה') או התרבות הבורגנית והעיד-בורגנית. 'תרבות העיר' סימלה הדכה פעמים לא את שיא ההישגים של הציוויליזציה והתרבות, אלא 'תרבות מלאכותית וריקנית', המאופיינת על-ידי דכי-תרבות שליליים, שהם 'סימני הקולטורה של ברכים גדולים', כזו שאינה מסוגלת לספק את החוויות ו'צדכי הנפש'. ההתנגדות לתרבות הכרך הבורגנית נשאלה מביטויים של דיאקציה אנטי-אורכנית ואנטי-בורגנית כתרבות המערב (וכתרבות הדוסית בת הזמן), אבל היא לא הביאה להתנגדות למודרניות ככלל ולמודרניות של הכפר פטרס. כאמור (היו מי שגרסו, כי התא החברתי הקטן והאינטימי הוא בעל העומק החויתי האותנטי, 'מודרניות' עלולה לפגוע בו). אבל הדיב סכרו, כי 'תרבות העבודה' אין פירושה יצירתו של כפר עברי 'פרימיטיבי', או של ציבור פועלים חסר השכלה. לכך מביטויים אידיאיים רטוריים של התנגדות למודרניות האורכאנית, לא נמצא ביטוי ממשי לדחייה של יסוד מודרני כלשהו. למפלגות הפועלים היתה תפיסה מודרנית של תרבות, שראתה בהשכלה גבוהה, מדע פופולרי, עיתונות, הרצאות, מופעים אמנותיים, מוזיאונים וכיוצא בזה דכיכים נחוצים בעולמו התרבותי של הפועל המשכיל וכן התרבות. הידע לתרבות — דעב להשכלה, לאמנות, לספרות וכדומה — היה מוטיב דומיננטי בעולמו של האינטליגנט היהודי, והתפשט לשכבות עממיות דחכות. ביישוב היהודי בארץ-ישראל נעשה נסיון לספק 'דעב' זה (בספרות בת הזמן יש השגכה של החלוק היחף והסגפן עם כלי עבודתו הפשוטים, אולם השגכה זאת לא ביקשה להנציח מצב, אלא לתת משמעות סימבולית למצב זמני) סגפנות מהפכנית היתה אחוס שביטא התמדרות כמוצא הבורגני, אך לא היה בה כדי למנוע או לעכב את תהליכי המודרניזציה של ההתיישבות העובדת. המודרניזציה בעיד היתה אף מהירה יותר.

אם מודרניזציה נכתנת על-פי מידת האימוץ והסיגול של נוהגי תרבות 'מערכיים' מודרניים, בלבוש, במבנה הדידה וריהוט, ביתסי המשפחה ו'התרבות האינטימית' ובטיבה של הצדיכה התרבותית ושל תרבות הפנאי, הדי בתקופה הנסקדת עבר 'היישוב החדש' כולו, ובתוכו חברת הפועלים, תהליך מהיר יחסית של מודרניזציה.

22 אלכס-דרור, החינוך, עמ' 373-375.

23 'השפה בועד הצירים', מכתבי חברים, קונטרס ח (תרע"ט), עמ' 26-27; 'הלשון והעבודה', שפ. כו (תרע"ט), עמ' 1-8. במארס 1921 קבע י"ח כרנר כי מחונך 100 פועלים רק 25 לכל היותר יכולים לקרוא את 'קונטרס'. ראה אצל גולן (לעיל, הערה 3), עמ' 65.

24 ראה: י' גורני, יחסה של מפלגת פועלי-ציון בארץ-ישראל לגולה (בתקופת העלייה השנייה), הציונות, ב (1971), עמ' 89-74.

21 ראה: ש' טבח, קנאת דוד: בן גוריון איש מרות, ירושלים-הל-אביב 1980, עמ' 493-518.

העברית עומדת, ליד הפועלים והמורים, קבוצה שלישית: הילדים והנוער... הנוער הזה יש לו חוויה אחת ישירה, אינסטינקטיבית, והיא — החוויה העברית. הם מכניסים אל תוך החוויה העברית כל מה שיש בקרבם מן הכריאות והרעננות הטבעית, וכן כולם, למן מבקרי גן הילדים עד לתלמידי הכיתה העליונה, כגיל הסעד והפרץ, אשר בנימנסיה כיפו... האם מדברים לשון אחרת, זולת עברית, אלה פרחי-החמד הרוכבים בתרועת-ששון על סוסים לא-מאוכפים?... וכערב, בצאתנו לגורן, אשר בה מתכנס הנוער המבוגר, לשחק-שמחתו. כלום סכיבו אינן צוחקים ומפספטים, מרחשים ומנשקים בעברית?²⁷

בתקופה הנסקרת גדל מאוד המצאי התרבותי בעברית: עיתונות עברית, כתבי-עת, תרגומי ספרות יפה וספרות מדעית, הצגות תיאטרון וכיוצא בזה, סיפקו לקהל 'תרכות' בשפה העברית. אלה, בצד מערכת החינוך, יצרו סביבה קוראת ודוכרת עברית בהיקף ובאינטנסיביות שלא היתה דוגמתה קודם-לכן. מכאן נבע הוויכוח בשאלה, מה צריכים להיות התכנים של הקריאה בעברית; למשל, אילו ספרים לתרגם ולפי איזה אמת-מידה תוכנית לכחור אותם.²⁸

'המימד הרומנטי' ויסודותיה של 'תרבות המולדת'

המימד הרומנטי בעולמה האינטלקטואלי והחוויתי של העלייה השנייה היה בחלקו המשך ישיר למגמות הרומנטיות של תקופת התחייה ושל ספרות העלייה הראשונה, וכחלקו התפתח בהשפעת הלאומיות הרומנטית האירופית בת הזמן. כבר בחברת המושבות הוחל ביצירה של רכיבים של תרבות עממית הקשורה לארץ, להיסטוריה שלה ולנופה. דוגמאות ידועות הן חג ט"ו בשבט, שנוצר על-ידי זאב יעבץ בזכרון-יעקב בתרמ"ח (ציון חג השבועות כחג הקציר כמושבות, טיולים מאורגנים לאתרים היסטוריים ולהכרת הסביבה וכדומה) מימד זה, שניתן לכנותו 'רומנט-תקלאי', הועמק והועצם בספרות העלייה השנייה, שהוסיפה לו בעיקר את ההיבט של 'העבודה העצמית'. האידאולוגיה והספרות של העלייה השנייה גם המשיכו והעצימו את המימד של הרומנטיקה הלאומית היסטורית, בחלק בלתי-נפרד מהשקפתם הלאומית.

העלייה השנייה פיתחה את המסורת העברית של טיולים כארץ והפכה את הטיולים ואת ידיעת הארץ או 'מולדת' ליסוד מרכזי של תודעתם הלאומית. בטיפוח מגמה זאת נטלו תלק מורים, סופרים והקרן הקיימת. היה זה נוסח ארץ-ישראלי של מסורת הטיולים שטופחה על-ידי איריאולוגיית ה-Volkstum בגרמניה (זו גרסה, כי תודעה לאומית יש לטפח על-ידי טיולים ומסעות, היוצרים תחושה של שייכות ושל מגע פסי עם הארץ.²⁹ מסורת זאת התפתחה באירופה של המאה הי"ט הן כביטוי ל'נהייה רומנטית-לאומית' הן כגילוי של כמיהת חוגים שונים בקרב החברה העירונית-תעשייתית לחזור לטבע'. כארץ-ישראל היא השתלבה עם מסורת מסעות המחקר בארץ של נוסעים וחוקרים אירופים ועם 'תילוף' מסורת

והגרמנית, שהופצו בערי הארץ על-ידי מוסדות כ"ח ו'עזרה', וכמושבות על-ידי בתי-הספר של הברון, והתחרו בכתבי-הספר העבריים. שתי השפות האירופיות הללו, שנרכשו בארץ, נחשבו לא כשפה שנייה, בנוסף לעברית, אלא כשפת ההשכלה והתרבות. אולם התחרות בין השתיים, המימד האיריאולוגי שהוענק לעברית, והפעולה הציבורית להשלתה של העברית כמגזרים שונים, גרמו לכך, ששום שפה אירופית לא זכתה בארץ למעמד ככורה שהיה עלול לסכן את מקום העברית. העובדה שהתורכית או הערבית לא נחשבו כ'שפות-תרבות: מיעוט נוכחותה, לפי שעה, של האנגלית, בצד היחס השלילי ללשון היידיש, איפשרו את הפצת הלשון העברית והרחבת תחומיה. זאת על-ידי תרגום לעברית מלשונות זרות, יוזמה ליצירת ספרות-ילדים עברית וכדומה. אמנם כבר משכילי 'היישוב הישן' הפכו את העברית לשפת תקשורת ותרבות, אך רק הציבור החדש כמושכות וכערים, וציבור הפועלים, יצרו גורם חברתי משמעותי שהשתמש בה. גם אם האידאולוגיה של הבלעדיות לא הוגשמה באופן מוחלט, כפי שעולה מעדויות כנות הזמן וממחקרים אחרונים,²⁵ לא עלה ערעור עקרוני על מרכזיות השפה העברית ועל הצורך בבלעדיות. נוכחותן של שפות אחרות היתה פועל-יוצא מהמציאות הסוציולינגוויסטית של היישוב, אך לא לוותה באידאולוגיה, וממילא הפכה השלטת העברית והרחבת תחומיה למטרה לאומית מוסכמת על רוב הציבור, שהלכה והתממשה ללא הפרעה או עיכובים במרוצת התקופה, וביתר תוקף אתריה.

הזדהותו של ציבור הפועלים עם הנאבקים כ'מלחמת השפות' בסיומה של התקופה הנרונה באה לידי ביטוי בהסכמת מפלגות הפועלים להתניית זכות ההצבעה המכוננת בידיעת עברית. כתב-העת 'קונטרס', בטאון 'אחדות העבודה', הגן על ההחלטה הזו וכתב: 'בעולמו של הפועל העברי בא"י אין שאלת-הלשונות קימת... בשבילנו קימת רק שאלה אחת, מעשית, כיצד לעשות את תחית הלשון הגמורה כפי כל העם, כיצד לעשות את אוצרות התרבות העברית לנחלה לא רק ליחירי סגולה, כי אם לתוך טוית התרבות העברית החדשה...'. 'אחדות העבודה' תמכה בהחלטת האספה המכוננת, וקבעה שזו מביעה את ההכרה, כי 'שפת בית המחוקקים העברי בא"י היא רק אחת: עברית... אין כאן דרישת למרנות, ובחינות, כי אם יריעת שמוש-הלשון, ברבור... מועמד ("קנדירט") שלא הצליח במשך שנה להשתלט על העברית לא יוכל ליטול, בעצם, תלק פעיל בתי היישוב'.²⁶

חברת הפועלים התאמצה ליצור סביבה רוברת עברית. מכאן מורעותה לצורך בהרחבת תחומיה של העברית ובפיתוח ספרות-ילדים וספרות מדעית בעברית; לתת בידי הקורא העברי לא רק בלטיסטיקה ברמה גבוהה, אלא גם ספרות מדעית — מדעי הטבע ומדעי החברה. ואילו כמושבות התחזק מעמדה של העברית במרוצת התקופה בזכות הרור השני והשלישי. לעומת הרשמים שנכתבו בשנות השמונים והתשעים, המעידים כי כמושבות היה בליל לשונות ועברית מקוטעת ותלקית, עדויות מסוף התקופה מרברות על מושבה דוכרת עברית:

הה, אתם העיוורים! כאילו חיותה של העברית היא בחקרי-ספרות! הרי זהו עצם-הפלא, כי חחת להיות מוקפים ספרות עברית — אנו מוקפים פה חיים עבריים, וכי כראשי נרשאים של

25 ראה: ב' הרשב, 'מסה על תחיית הלשון העברית', אלפיים, 2 (1990), עמ' 9-45; ש' מורג, 'העברית החדשה בהתגבשותה: לשון באספקלריה של חברה', קהדרה, 56 (1990), עמ' 70-92.

26 קונטרס, ח (תרע"ט), עמ' 26-29.

27 מ' קלווירי, 'בחבלה קסמה של העברית', חכס, העליה השניה, עמ' 677. ראה גם: נ' טמיר, 'ממלחמת השפות בירושלים', שס, עמ' 684-686.

28 דאה: זהר ו' שביט, 'למלא את הארץ ספרים: ספרות מקורית לעומת ספרות מתורגמת בתהליך יצירתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל', הספרות, 25 (1977), עמ' 45-68.

29 F.L. Jahn, *Das Deutsche Volkstum*, Lübeck 1810

הלימוד והלמדנות הונגרו עם החיים 'בתוך גנים ופרדסים'³³ אולם הלך-דוח זה של אנטי-אינטלקטואליזם נותר כרובד שולי ולא עיצב את יחסה של תנועת העבודה להשכלה ולמדע. לעומת המצב בקבוצות ובקומונות הפועלים, הרי המבנה החברתי של המושבה חייב וגם איפשר הקמתם של מוסדות-תרבות ופעילות תרבותית מתמדת. במושבות התמקד עיקר המאמץ המהרבותי בתחום החינוך. הצורך לספק לתלמידי הגנים ובתי-הספר רפרטואר תרבותי חדש היה הכוח המניע מאחורי היוזמות התרבותיות בתחומים שונים, כמו כתיבת ספרי-לימוד, עיבוד וכתיבת הצגות לחיטרוך, כתיבה והלחנה של שירים-לכל-עם ויצירת 'פולקלור' לוקאלי ו'לאומי'³⁴ פתח-חקרה, למשל, התנהלה 'מלחמת תרבות' בזעיר-אנפין, פעלו כמה מוסדות-חינוך ובהם כאלף תלמיד, פעלה ספרייה ציבורית ובה כ-2,500 ספרים בעברית, ביידיש, ברוסית ובשפות נוספות והועלו הצגות תיאטרון.³⁵

תרומת מפלגות הפועלים ל'סך-הכל' התרבותי

העלייה העוברת החלוצית, בעיקר כהתיישבות העוברת, ניסתה לפתח תרבות פועלים עצמאית. אולם זיקתה, ואף תלותה, כתרבות הסוככת לא פסקה, ואפילו גברה לאורך התקופה. לאמיתו של דבר, הקו הבלוט בהתפתחותה היה מגמתה להפוך את 'חברת העובדים' למערכת תרבותית מקיפה וכוללת: עיתונות והוצאות-ספרים, בתי-ספר והשכלה עממית למבוגרים וכדומה. ההפתחות המערכת התרבותית של הסדרות העובדים הכללית למן 1920 ואילך מלמדת הן על מידה המירכוז וההכוונה מלמעלה, כפי שנהוג היה בתנועות פועלים במערב, הן על היקף התחומים של הפעילות התרבותית העצמית. הפעילות התרבותית הריכוזית הזאת איפשרה פיקוח מסוים על 'השוק התרבותי' ועל היוזמות התרבותיות, אך לא יכלה למנוע יחסי-חליפין בין מערכות המשנה התרבותיות השונות. ציבור הפועלים קרא ספרות יפה שנכתבה על-ידי סופרים 'לא-פועליים' וצרך 'מוצרי תרבות' של הסכיכה התרבותית, ובכלל זה מוצרי תרבות מיוכאים. ב'קונטרס' של שנות העשרים התפרסמו מודעות לא רק לסרטי קולנוע, אלא גם לקזינו: 'פועלים! כקרו את הקזינו "גלי-אביב".'

בתקופת העלייה השנייה, כשהמערכת התרבותית העצמית של מפלגות הפועלים הצטמצמה בהוצאה לאור של עיתונים, כתבי-עת וספרים, וכן בארגון הרצאות בנושאים שונים, היתה החלטה של ציבור הפועלים ב'שוק התרבותי' הכללי מצומצמת, לא-ודוקא בשל התנגדות איריאולוגית, אלא בשל ההיצע המוגבל של שוק זה. מפלגות הפועלים, ובעיקר 'הפועל הצעיר', הפגינו יוזמות תרבותיות בתחומים שונים, שנוערה למלא את החסר במערכת התרבותית; למשל, בתחום ספרות המרע-הפופולרי וההשכלה העממית. ספריית 'לעם', שהקימה 'הפועל הצעיר' ביפו ב-1910, הוציאה לאור כתשעים תרגומים ועיבודים של ספרי מדע פופולרי, וכן הוציאה לאור ספרות מקצועית נחוצה. חוברות 'פית' משנת 1912-1913

33 ר' בן-גוריון, 'ביהודה ובגליל (קטעי זכרונות)', אנתנו ושכנינו, הוצאת דבר, תל-אביב תרצ"א, עמ' רפח.

34 ראה אלכסיס-דרור, החינוך, עמ' 383-390.

35 ג' קרסל, אם המושבות — פתח תקוה תרל"ח-תשי"ג, פתח-חקרה חשי"ג, עמ' 241-285.

העלייה-לדגל. אתרים בעלי משמעות היסטורית-לאומית באו במקום מקומות קדושים וקבדי צדיקים.

על ה'רומנטיקה' על שני פניה — ההיסטוריה-הירואי מזה ו'השיבה אל הטבע' והאדרת החקלאות והכפר מזה — הוטל התפקיד של יצירת תשתית עומק היסטורית וחוויתית, שעליה תהפוך 'חברת מהגרים' לחברה מושרשת בקרקע. הפררוקס לכאורה של היסוד הרומנטי בעלייה השנייה מתגלה ביצירת 'תחושת מולדת טבעית וספונטנית', אפילו קמאית, על-ידי חינוך ל'דיעת הארץ', השכלה גיאוגרפית והיסטורית, הסברה ותעמולה, ובא לידי ביטוי בהעצמת הנוף הטבעי, הן במישור הקונקרטי הן במישור הסמלי. ב'תחושת המולדת' הכוונה היתה לצורך להפנים יחס בלתי-אמצעי אל הנופים החדשים. הקשר האינטימי-הראשוני אל נופה של הארץ החדשה נתפס כרכיב מרכזי בשוחפות ההיסטורית-התרבותית החדשה ובתודעה הקיבוצית.³⁰

המימר הרומנטי ברעיון הלאומי, שנחלש בחברת המושבות כתוצאה מהתהליכים הסוציו-תרבותיים שעברו עליה, טופח והועצם למן 1904 ואילך בספרותה של העלייה השנייה, וכן על-ידי 'סוכני תרבות' אחרים, כמו המורים והק"ן-הקיימת. עדויות רבות מדברות על הצורך החיוני ככנייתו של 'עולם מוכן-מאליו' חדש, כעקבות הניתוק מהחברה היהודית בגולה ומחסיכה הטבעית המוכרת; צורך שהועל ל'אפיק של יצירת נוף ולשון, אל אפיק של יצירת מולדת'.³¹ חשוב לציין, כי גודש ההתבטאות הרומנטית גרם לאחדים להסתייג ממנו ולראות בו 'עודף רומנטי'. 'עודף' זה נתפס כמנוגד לאופי המודרני של העלייה השנייה ולפרקסיס החברתי שלה. גם עודף הסמליות נתפס כעומד בניגוד ל'ריאליזם היישובי' הדרוש ומעמיס על כתפי היישוב הקטן ועל כתפי חוגי הפועלים, מעמסה כבדה מנשוא של סמליות. בכל מקרה, ביטויים של כמיהה 'רומנטית' או 'אכסוטית' אל ה'מזרח' לא יכלו לבטל את רימוי הכפר הערבי בגילום של נחשלות חברתית ותרבותית וכמודל שלילי, המנוגד לכפר העברי החדש. הפלח הערבי יכול היה לשמש סמל של איכר נטוע באדמתו, 'שורשי' ו'טבעי'.

בתקופה הנסקרת לא הספיקו הקבוצות החקלאיות לפתח הווי תרבותי עצמי ו'אוטנטי' של קהילת עובדי-ארמה שיתופית, על כל רכיכי ה-'Sitz im Leben' שלה. ההווי התרבותי של הפועלים בכנרת, בדגניה או במרחביה היה הווי מוגבל וכיטא נסיון ליצור תחליף למסגרת התרבותית-הדתית ומקבילה לריתמוס האורגני של כפר אירופי. את התרבות ה'אוטנטית' של הכפר העברי צריך היה להמציא וליצור. מכאן מקומה המרכזי של ההווי הכפרית-חקלאית בספרות העלייה השנייה ובתודעה הציבורית בת הזמן. אם בשנת עלייתו ארצה התפעל בן-גוריון ממושכות השפלה ויהודה ותיאר אותן כ'רפובליקות עבריות',³² הרי עד מהרה שינה טעמו ותיאר אותן כהווי גלותית בארץ-ישראל, בעור מושבות הגליל הצטיירו עתה כעיניו כהווי איכרית אוטנטית. היסוד הרומנטי-פופוליסטי הוליד נטייה לאנטי-אינטלקטואליזם;

30 ראה: י' גורני, 'היסוד הרומנטי באיריאולוגיה של העלייה השנייה', אסופות, ינואר 1966, עמ' 5-74; י' פרנקל, 'ספר ה"זכור" משנת 1911 — הערה על מיתוסים לאומיים בחקופת העלייה השנייה', יהדות זמננו, 4 (1988), עמ' 67-96; ש' אלמוג, 'האדמה לעובדיה וגיור הפלחים', ש' איטנר (עורך), אומה ותולדותיה, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 165-175.

31 אידה פקטורית, 'ביסופי מולדת', חבס, העלייה השנייה, עמ' 682-689.

32 ד' בן-גוריון, אגרות, א, תל-אביב 1972, עמ' 86.

העלייה השנייה שמרה על כמה נורמות רתיות ועל נוהגים רתיים אחדים, להם העניקה תוכן ומשמעות לאומית (מילה, חגים רתיים, נישואים רתיים וכדומה), אבל ככל שאר התחומים היה אורח חייה חילוני מובהק, ולעתים אף חילוני-דריקלי.

במושבות היה תהליך החילון הדרגתי ובעל קצב שונה בתחומי-חיים שונים. המושבות, ברובן, החלו את קיומן בחברות איכרים מסורתיים או אף אורתורוכסים, אך כבר מתחילה שוכצו בנוף התרבותי בחי-ספר לאומיים ופעילות תרבותית בעלת אופי לאומי וחילוני.⁴¹ אולם תהליך ה'התפקרות' במושבות, שסימניו החלו עוד לפני 1904, עוד לפני הסתלקותו של הברון מאחריות להן. הואץ בתקופה הנסקרת, ולא-דווקא בהשפעת נוכחותם של פועלי העלייה השנייה במושבות, אלא כתוצאה מתהליכים פנימיים בחברת המושבות עצמה, ובעיקר הופעתם של דור שני ודור שלישי, ילידי הארץ. בקרב בני הזמן היו מי שכתבו כביקורת על תהליך החילון של המושבות,⁴² ואילו אחרים תיארו את המושבות, בעיקר הגדולות, בעיירה מזרח-אירופית טיפוסית בעלת אופי 'לבנטיני'. ככל מקרה, ככל המושבות התרחש תהליך של הפקעת החיים מסמכות הדת ושל התגבשות אורח-חיים חילוני. שומרי המצוות ניהלו מלחמת מאסף כדי להבטיח לפחות שמירה על סממנים רתיים אחרים בחיי המושבות, ובעיקר בפרהסיה שלהן. כדור הקודם עמדו במרכז חיי המושבה בית-הכנסת, בית-המדרש והמקוה-התושבים שמרו על-העירוב, על-מנוחה-בשבת ועל-לבוש מסורתי. בצד המערכת הדתית השלטת התפתחה מערכת חילונית משנית: ערבי-נגינה, ספריות פרטיות וכד', ותושבים התלבשו 'לפי האופנה העירונית'. בעשור השלישי לקיום המושבות נתמעטה מאוד חברת האיכרים שומרי-מצוות מהדרדור הראשון, ואלו נאבקו במושבה, כמו כעיר, להבטיח שמירה על השבת, כשרות ועוד. המאבק נגר החינוך הלאומי-החילוני נכשל כליל. כעיר, לעומת זאת, התבטאה הסקולריזציה באי-שמירת המצוות והנוהגים גם בפרהסיה, ובמקום המרכזי של מוסדות הציבור והתרבות החילוניים. לפי תקנון 'ועד אחוות בית', אמנם חובה היה על ררי השכונה לשמור על השבת,⁴³ אך במציאות לא הקפידו החושבים על התקנות האלו. בעדים היו כתיבנסת, אך מרכז הפעילות והיצירה התרבותית הדתית נשאר בידושלים וביערי הקודש.

העיר והתרבות העברית

הפעילות התרבותית לסוגיה התמקדה בעיר, אשר שימשה מרכז של מוסדות התרבות, ואף סיפקה חלק ניכר מצרכניה של תרבות זאת.⁴⁴ האוכלוסייה העירונית היתה הטרונגנית וחשופה ל'יבוא תרבותי' מסוגים שונים.

- 41 ראה: מ' רינות, 'ההליכי חילון בחינוך במושבה 1882-1914', חינוך כמפגש, חיפה חשמ"ג, עמ' 149-156; מ' אליאב, 'מסע הרבנים למושבות הגליל בשנת תרע"ד', פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים והעת החדשה, ירושלים חש"ם, עמ' שעט-שצו.
- 42 ראה למשל: א"ש הירשברג, בארץ המזרח, וילנה 1910 (ירושלים 1927), עמ' 167-168.
- 43 ראה: י" בץ, 'חברת "אחוות בית" 1906-1909 — הנחת היסודות להקמתה של תל-אביב', קהררה, 33 (אוקטובר 1984), עמ' 161-191.
- 44 ראה: ד' סמילנסקי, עיר נולדת (בעריכת י" בץ), תל-אביב 1981, עמ' 79-80; א"ב יפה, עשרים השנים הראשונות. ספרות ואמנות בתל-אביב הקטנה 1909-1929, תל-אביב 1980.

נועדו להוציא לאור תרגומים של מבחר הספרות העולמית.³⁶ הרצאות בתחומים שונים נועדו לספק את הביקוש והצמא להשכלה כללית פופולרית. עוד בתקופת המלחמה ייסדה הסתדרות הפועלים החקלאיים ספרייה חקלאית מטלטלת, 'אדמה', וכן אירגנה שיעורי-ערב והרצאות במושבות ובקבוצות ונוסדו ספריות לפועלים.³⁷ כתוצאה מהחשיבות שהעניקו לספרות היפה כבניין התרבות והזהות הלאומית, היו מפלגות הפועלים, ובעיקר אישים כמו י"ח ברנר, ד' בנימין, ברל כצנלסון ואחרים, יזמים עיקריים בכל הקשור להפיכתו של היישוב היהודי כארץ למרכז של הספרות העברית.

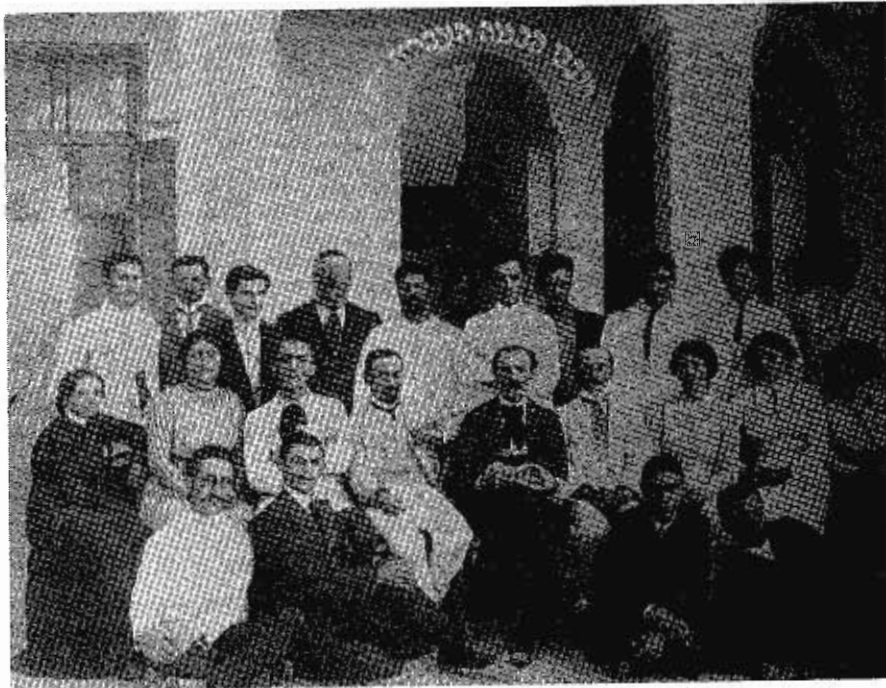
יותר מאשר מספר הכותרים שראו אור, ואפילו יותר מאשר תפוצתם, היתה זאת הנוכחות של הסופרים העברים שיצרה את התשתית ואת הפעילות והמעורבות של הסופר בחיי התרבות בארץ-ישראל ואת הזהות בין הסופרים והיצירה הספרותית לבין התרבות העברית. ריבוי הסופרים ביפו ובתל-אביב בתקופה שער מלחמת-העולם הראשונה אכן הפך את העיר ל'מרכז ספרותי' עיקרי של הספרות העברית, מרכז שהשתלכ בצמיחתו של היישוב ויצר זיקת-גומלין בין היסודות השונים: ספרות, איריאולוגיה, קהל קוראים, חברה. לפי נתונים חלקיים נראה, כי קהל הקונים הפוטנציאלי של ספרות עברית בתקופה הנדונה (השונה מציבור השואלים כספריות ההשאלה) הגיע לכ-500 ערך. יצירתה של פעילות ספרותית מר"לית בת-קיימא היתה אחת התרומות החשובות של היזמות התרבותית של מפלגות הפועלים, בשיתוף עם חלק מהאינטליגנציה הלאומית ובסיוע גורמים שונים, ובעיקר ועד החינוך של המשדר הארץ-ישראלי.³⁸

לעומת זאת היתה היוזמה בתחום האמנות היפה והמוסיקה, הארכיטקטורה, ובמובן החינוך, בידי גורמים ציבוריים ופרטיים.

סקולריזציה והתרבות הדתית

סקולריזציה איננה הצהרת עקרונות כיחס לדת בתיאולוגיה, אלא גילויי חילון באורח החיים והנורמות המעצבות אותה. העלייה השנייה האיצה את תהליך הסקולריזציה של היישוב. יש בספרות העלייה השנייה ביטויים של גישה 'מסורתית' (msilanoitidart) או של 'דליגיוזיות', אולם אם 'סקולריות' משמעה חיים הנוזקים פחות ופחות לדת בהשקפת-עולם, כמערכת נוהגים ובמקור-סמכות להתנהגות חברתית ותרבותית,³⁹ הרי העלייה השנייה החלוצית היתה חילונית במלוא מובן המלה. סדר חייה היה חילוני מובהק,⁴⁰ וה'דת' תיפקדה כ'מסורת'.

- 36 זהר ו' שביט, לעיל, הערה 28; זהר שביט, החיים הספרותיים בארץ ישראל 1910-1933, תל-אביב 1982, עמ' 398-403.
- 37 ראה: ד' שירורסקי, 'שורשיה של ספרות הפועלים הארצישראלית', קהררה, 49 (ספטמבר 1988), עמ' 117-132; ראה גם קונטרס, אב תרע"ט, עמ' 16.
- 38 זהר שביט (לעיל, הערה 36), עמ' 34-35.
- 39 ראה: O. Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century*, Cambridge 1990, pp. 17 ff.
- 40 ראה: ד' כנעני, העלייה השנייה העוברת ויחסה לדת ולמסורת, תל-אביב 1976; אניטה שפירא, 'מוטיבים דתיים של תנועת העבודה', רינה שפירא וא' בשר (עורכים), רשפים: אסופה לזכרו של פרופ' שמעון רשף ז"ל, תל-אביב 1991, עמ' 155-178.

חובבי הבמה העברית — יפו. רלר פלדמן (חמישי משמאל בשורת העומדים)

וכדומה. מצב זה חייב את 'המזרחי', המפלגה הדתית בעלת האוריינטציה הלאומית, להקים מוסדות-חינוך משל עצמה ולהיאבק, אחרי הכיבוש הבריטי, על הענקת מעמד רשמי לרכנות ולבתי-הדין הרבניים.

תרבות עברית ותרבות בעברית בתקופה העליונה השנייה

כשנעשים חיינו תרגום מעברית, ריניו חשים כנפשנו את ארץ-ישראל המרטטת... החיים העבריים המקוריים אינם אגדה עוד, כך כתב חיים וייצמן אחרי ביקור בארץ ב-1907.⁴⁶ המושבות הצטיירו בעיניו כגילום 'החיים העבריים', ואילו בקבוצות ראה הווייה נזירתית. מבקר אחר שביקר בארץ ב-1916, התלהב ממראה עיניו ותיאר סדר פסח של פועלים בחיק הטבע, תחת כיפת השמים, שהסתיים בריקוד של 'מוג פרא, אדיר ושלם'; וכן כתי-ספר עממיים על ספריותיהם, תזמורת וריקודי-מעגל, אינטלקטואליזם בונה, יהודים מסורתיים בכית-הכנסת כמושבה ופועלים העושים תרגילי התעמלות.⁴⁷ התרשמיות בנוסח זה גילו התלהבות ממראה 'איים של תרבות עברית' או מגילויים של מה שנראה להם כטיפוס יהודי חדש, המתנהג על-פי צופן תרבותי חדש. הכלטת ההישגים והחידושים לא יכלה להסתיר את החסר התרבותי

46 מכתב לוורה וייצמן מיום 14 בספטמבר 1907, אגרות חיים וייצמן, ה, ירושלים 1974, עמ' 94.
47 קלוזרי, לעיל הערה 27.

האינטליגנציה העירונית, שהתיישבה ברובה ביפו ובתל-אביב, היתה היזמית של רוב הפעילות התרבותית העברית החדשה. גם רוב הסופרים ואנשי העט, וככלל זה אלה הקשורים לתנועת העבודה, התרכזו בעיר. כתי-הספר וחוגי-חובבים היו היזמים של העלאת הצגות תיאטרון בעברית וביידיש, מופעים מוסיקליים שונים ותערוכות.

ההיצע התרבותי של העיר העברית תל-אביב לתושביה היה תערוכת של 'עברות' ושל תרבות מערבית. זה בצד זה התקיימו הצגות של תיאטרון חובבים, נשפים ספרותיים, קונצרטים של סוליסטים, שיעורי-ערב ושיעורי-שבת למבוגרים כמקומות שונים, ומכאן אורגנו טיולים למקומות שונים בארץ. הגימנסיה העברית 'הרצליה', שבי-1911 למדו בה כ-250 תלמידים וב-1914 למדו בה כ-800 תלמידים, שימשה כמרכז החינוכי והתרבותי של העיר, והפעילות התרבותית שנערכה בה וכיוזמתה נעדה לא רק לתלמידי המוסד, אלא לבני העיר כולה. בגימנסיה, בשל היותה חדרת תלמידים אינטימית, התעורר הצורך הדחוף למלא את מערכת התרבות העברית החסרה בספרי-לימוד, שירים לכל-עת, מוסיקה, טיולים מאורגנים בארץ ועוד.

את תדומתה של תל-אביב לתרבות העברית הארץ-ישראלית יש לבחון בשני מישורים: היקף הפעילות התרבותית, והאופי העברי של ההווי התרבותי-העירוני. כמישור הראשון הפכה העיר למרכז הארגוני-מוסדי של הפעילות. כמישור השני היתה בה פעילות משולבת של תרבות עברית, תרבות בעברית ותרבות כללית, תרבות גבוהה ותרבות כידור, מצב שנמשך גם בשנים הבאות. בירושלים הוקמו ופעלו כמה ממוסדות התרבות החשובים, וגם בה היתה פעילות תרבותית מגוונת: בית-המדרש למורים והגימנסיה העברית, בית-הספר לאמנות 'בצלאל', בית-ספר לנגינה, אגודות מוסיקליות ועוד, וכן ועד הלשון (1903) והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.⁴⁵

המערכת הנורמטיבית הפוליטית

ההיסטוריה הפוליטית של היישוב בתקופה הנדונה נסקרת בספר זה כנפרד. בהקשר שלנו ראוי לציין בקצרה, כי העלייה השנייה הביאה אתה ממזרח-אירופה תרבות פוליטית מהפכנית מודרנית, ובו כזמן כיססה את דמות התרבות הפוליטית של היישוב כתרבות דמוקרטית-חילונית. תקנוני המושבות בראשית העלייה הראשונה ניסו להסדיר ולמסד את חיי הקהילה הכפרית החדשה בדפוסים של קהילה מסורתית, אך כבר בראשית העלייה הראשונה היה ברור, שגם החברה האיכרית, ועל אחת כמה וכמה החיים הפוליטיים של היישוב, יתנהלו ללא שום צורך או תלות כסמכות דתית כלשהי ועל-פי דפוסים וערכים של התרבות הפוליטית האירופית. מקור הדיכונות היה בחברה עצמה, והמערכת הפוליטית האוטונומית לא נוקקה לפרשנות דתית או ללגיטימציה דתית. במהרה הסתבר לציבור הדתי, כי בנסיבות החדשות האוטופיה של חברה החיה על-פי ההלכה שייכת לימים דחוקים, ואילו במציאות הנתונה על הציבור הדתי להשתלב במסגרת הפוליטית החילונית, ולהיאבק בה בעיקר על דמות הפרהסיה של הרחוב היהודי ועל שמירה של יסודות דתיים מרכזיים — דיני אישות, כשרות, השבת

45 דאה: י' בן-אריה, עיר כראי חקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים 1979, עמ' 572-596.

הגדול. המודעות לחסר הזה באה לידי ביטוי בתכניות התרבותיות המקיפות שנכתבו מייד בתום המלחמה, אשר ביקשו ליצור רשת של מוסדות-תרבות. פני המציאות התרבותית של החברה היהודית החדשה בארץ-ישראל מראשית המאה העשרים עד פרוץ מלחמת-העולם הראשונה הם דיוקן של פרובינציה תרבותית, שבתוכה הולך ומתגבש מרכז תרבותי רב-תחומי ובעל איכות, בצד ריבוי של תרבויות-משנה. העלייה השנייה ביססה, העמיקה והרחיכה את אחיזתה של התרבות העברית בחברה היהודית בארץ-ישראל ויצרה את הזהות בין 'חברה יהודית ארץ-ישראלית' ל'תרבות העברית', כזהות בעלת משמעות היסטורית מעצבת עמוקה. היא תרמה ליצירה ולהתפתחות של כמעט כל-רכיב בעל ערך במסגרת הכוללת של התרבות העברית. בחלק מהמקרים המשיכה יצירה של הדור הקודם, בחלק מהמקרים הוסיפה יסודות חדשים, בכל המקרים עשתה זאת מתוך מודעות עמוקה לעשייתה ותוך ראיית התמונה הכוללת של התרבות העברית — של מה שהינה ושל מה שהיא צריכה להיות.